

«Конфлікт пам'яті»: до питання про вшанування жертв польсько-українського протистояння 1940-х рр. на території сучасної Польщі

Анотація. Мета дослідження – висвітлення діяльності української національної меншини в Польщі щодо вшанування пам'яті своїх родичів і жертв польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни та післявоєнних років. Вирішуючи мету дослідження, автор намагався відповісти на питання: чому українські вшанування в Польщі викликали спротив частини польської громади. **Методологія дослідження.** У статті застосовано методи історичного дослідження, зокрема критичний щодо архівних та опублікованих джерел, а також усталених поглядів у сучасній історіографії. Додатково використано статистичні, географічні, соціологічні методи. **Наукова новизна.** Згадана тема досі не стала предметом окремого фахового історичного дослідження. Отримані результати збагатили знання про причини польсько-українського конфлікту навколо українських місць пам'яті в Польщі та вможливили верифікацію вже відомих висновків. **Висновки.** Після 1989 р. українська громада в Польщі розпочала відновлювати або споруджувати нові місця пам'яті не лише на могилах своїх родичів, але й жертв польсько-українського конфлікту. Розміщення надгробного монументу чи пам'ятника на могилі вбитих українців, зокрема загиблих бійців УПА, було негативно сприйняте частиною польської громади, що не могла змиритися з пережитим. Нерідко їхні родичі втратили життя від рук упівців і відновлені могили вбитих українців болуче нагадували про непоправні втрати. Це також суперечило польській оцінці конфлікту, яка формувалася кризь призму власної кривди. Із цих причин польська громада вимагала знесення пам'ятників УПА. Це, своєю чергою, ускладнювало відновлення польських поховань в Україні.

Ключові слова: Польща, українці, поляки, меморіали, конфлікт, діалог.

Виселення в 1947 р. українського населення під час акції «Вісла» призвело не лише до зміни національної структури на південному сході Польщі, але також до руйнування матеріальної культури. Залишені без нагляду церкви, іконостаси, каплиці, цвинтарі та придорожні хрести піддавалися свідомому і несвідомому знищенню. Збереглися тільки ті, особливо храми, що перейшли в підпорядкування римо-католицької церкви або державного казначейства. Деякі греко-католицькі святині було передано в користування православним. Спочатку загарбання колишнього греко-католицького майна дуже негативно оцінювалося з боку українського населення, яке розраховувало, що після повернення в рідні краї ці святині знову їм служитимуть. Згодом українці зрозуміли, що повернути нічого неможливо, і єдиним порятунком для храмів стане опіка нового господаря. Було занадто багато прикладів того, що церкви, залишені без нагляду, безповоротно руйнувалися.

Набагато гіршою виглядала ситуація з цвинтарями. Опікується могилами зазвичай родина. Її відсутність призводила до того, що місця вічного спочинку близьких, кладовища, піддавалися знищенню. Пришвидшував цей процес факт, що на більшості поховань були дерев'яні хрести, земляні насипи. Довше витримували кам'яні або металеві хрести, але й ті поступово зазнавали впливу погодних умов, чи ще й вандалів. Навіть при переході цвинтаря в підпорядкування іншого власника це не ставало порятунком для надгробків. Вони трактувалися як чужі, а отже ніхто про них не дбав. Своєю чергою національна політика Польської Народної

Республіки (ПНР) спрямовувалася на асиміляцію українців, навіть знищення слідів їх колишньої присутності в Південно-Східній Польщі. Проявлялося це не лише в розбиранні деяких церков, зміні українських назв вулиць, але також у перейменуванні в 1970-х рр. близько 120 населених пунктів. Лише після виникнення «Солідарності» більшості поселень повернули їхні первинні назви. Таким чином, турбота про «українські могили» в період ПНР була пов'язана з труднощами. Політичні зміни у країні після 1989 р. дали можливість українському населенню вжити заходів щодо впорядкування могил, ушанування пам'яті своїх родичів.

Перші увічнення з'явилися вже в 1990 р. Для української громади природним було бажання впорядкувати порослі травою, нерідко понижені могили, установити на них хрести. Це були спонтанні дії з поклику душі, ніхто не сподівався, що вони можуть викликати чийсь спротив. Тому деякі дії відбувалися без дотримання обов'язкових процедур. Вплив на це мала також відсутність чіткого юридичного регулювання, що породжувало довільні інтерпретації. Переважно не викликали заперечень та спротиву місцевої влади, як і поляків, відновлення надгробків близьких, упорядкування цвинтаря, його огороження. Такі дії вважалися нормальними, адже кожен має право на християнське увічнення близької йому особи, особливо членів родини.

Упорядкування могил і встановлення надгробків не обмежилось лише близькими. Попередні українські мешканці деяких сіл почали впорядковувати могили, часто братські, в яких спочивали земляки, убиті польським підпіллям або органами безпеки ПНР. Наприклад, у середині червня 1990 р. колишні мешканці с. Ліски (Грубешівський повіт) упорядкували могилу 86 жертв, які 23 березня 1944 р. загинули від рук бійців Селянських батальйонів під командуванням Ф.Басая («Рись»). Надгробок на спомин цих людей було встановлено ще на початку 1970-х рр. У квітні 1991 р. голова правління перемишльського відділення Союзу українців у Польщі (СУП) М.Сидор звернувся до правління гміни Орли з проханням надати згоду на впорядкування братської могили 153 колишніх українських мешканців Малковичів (Перемишльський повіт), зокрема з них понад 20 дітей, убитих 17–18 квітня 1945 р. підпіллям Армії крайової (АК) й мешканцями сусіднього с. Орли. Гміна погодилася на впорядкування поховання та встановлення пам'ятного хреста, але не дала згоди на написи на таблиці окрім прізвищ, імен жертв та їхнього року народження. Було насипано пагорб 6х6 м і встановлено 3 великих березових хрести. 28 квітня 1991 р. відбулася процесія, траурне богослужіння, відслужене трьома греко-католицькими священниками за участі близько 200 осіб із колишніх мешканців цього села, які прибули з України. Місцеві поляки неприємно поставилися до цієї події. Однак поміркована позиція римо-католицького пароха, який у костелі попередив про урочистість, а також згода з боку місцевих властей призвели до того, що все відбулося спокійно. Однак тривала суперечка щодо змісту таблиці. У 1996 р. група мешканців Перемишля зважилася на самовільне встановлення металевого хреста і пам'ятної таблиці з написом: «Тут спочивають вбиті у ніч з 17 на 18 квітня 1945 р. українці села Малковичі», а нижче у чотирьох колонках наводилися прізвища, імена, дати народження. Проти цього виступила місцева влада, але все залишилося на місці, адже законодавство порушено не було¹. Від 1991 р. на місцевому цвинтарі почали відбуватися також панахиди на могилі вбитих польським партизанським загonom під командуванням Ю.Задзерського («Волиняк») щонайменше 160 мешканців с. Пискоровичі (Лежайський повіт). Місце поховання

¹ Гук Б., Козак М., Новосад М., Яремко А. Чужинче, іди і скажи Україні: Увічнення трагедії Закароння в 1944–1947 рр. – Перемишль, 2001. – С.35, 149–152.

вшановував надгробок, установлений ще 1968 р.² Своєю чергою, 22–23 серпня 1992 р. колишні мешканці сіл Люблинець Новий і Старий (Любачівський повіт) здійснили відкриття та освячення цвинтаря, раніше відновленого за згодою воеводського хранителя пам'яток у Перемишлі й місцевих властей. На братських могилах 58 мешканців, убитих у березні 1945 р. підрозділами Війська польського, встановлено пам'ятні таблиці, хрести. В урочистості взяли участь також бургомістр Чесанова Я.Ковась і його заступник С.Гаєрський, який виголосив промову в дусі примирення. Місцеві поляки дуже добре прийняли колишніх мешканців, запросили їх до будинків, гостили, а дехто й переночував у своїй колишній домівці. Це стало заслугою пароха М.Опалінського та місцевої адміністрації³.

Перші вшанування українських цивільних жертв польсько-українського конфлікту не наражалися на рішучі протести з боку місцевих властей і населення. Демократичні зміни в Польщі, розуміння центральними органами, як і місцевим самоврядуванням потреб національних меншин, популяризація гасла багатокультурності стримували спротив. Мав значення й діалог між обома народами, що саме розпочинався, а також позиція папи Івана Павла II, який завжди доброзичливо ставився до греко-католиків. Повсюдно вважалося, що демократична Польща, котра народжувалася, мала бути державою всіх громадян без національних чи конфесійних різниць. Польське суспільство у своїй більшості помічало також потребу вшанування місць поховань українських сусідів. Відголоски спротиву, що виникали, не були настільки сильними, аби завадити. Переконливим прикладом тут став Старий і Новий Люблинець, де завдяки місцевому римо-католицькому пароху, а також представникам місцевої влади вдалося не лише схилити мешканців до вшанування українських жертв, але також провести урочистості в дусі польсько-українського примирення.

Якщо перші увічнення пам'яті цивільних жертв польсько-українського конфлікту не зустрічали рішучого опору з боку польського суспільства, то встановлення надгробків бійцям Української повстанської армії (УПА) наразилися на спротив⁴. Для більшості поляків упівці асоціювалися зі «злочинцями», котрі вбивали їхніх близьких не лише на Волині та Східній Галичині, але також на території теперішньої Польщі. Ще живими були свідки тих подій, а серед них часто й ті, чий родичі загинули. Натомість більшість українців у Польщі з надією споглядали на українське підпілля, сподіваючись якщо не самостійної держави, то принаймні «малі вітчизни». УПА, на їхню думку, була єдиною формацією, яка обороняла їх від депортації до радянської України, від нападів польського підпілля, армії, міліції. Загалом упівці були для них захисниками їхнього життя й майна. Ані поляки, ані українці переважно не сприймали позицію іншої сторони. Діаметрально відмінна оцінка українського підпілля і його діяльності позначилася на увічненні вояків УПА.

Українська громада, відновлюючи надгробки своїх близьких, а також жертв польсько-українського конфлікту, звернула увагу на знищені могили упівців. Ініціатива належала колишнім бійцям, які прагнули вшанувати своїх бойових побратимів. Уже на початку 1990-х рр. з'явилися перші місця пам'яті. У 1990 р. в ярі, що називався Білосток (гміна Довгобичів) було віднайдено могилу повстанців, котрі полягли 26 лютого 1946 р. в бою із підрозділом НКВС. Територію впорядкували, установили малі березові хрести. У 1994 р. там було насипано високий

² Там само. – С.6, 39.

³ Drodz R. *Українці в Polsce wobec swojej przeszłości (1947–2005)*. – Słupsk; Warszawa, 2013. – С.250–300.

⁴ Drodz P. *Українці Польщі: погляд на своє минуле (1947–2005)*. – К., 2019. – С.250–300.

пагорб і споруджено металеву арку з написом «Слава героям». На місці поховання постав металевий хрест із двома пам'ятними таблицями. На верхній написано: «Слава героям полеглим за свободу і незалежність України», а на нижній: «Тут спочивають вояки УПА, які загинули в бою з НКВД. Вічна їм пам'ять». Нижче перелічено прізвища 41 полеглого⁵. У с. Василів (Томашівський повіт) упорядковано частину цвинтаря й насипано кілька земляних могил, а також встановлено малий дерев'яний хрест. У 1993 р. з'явився великий березовий хрест. Через два роки за згодою римо-католицької курії у Замості могили було огорожено металевими стовпчиками, з'єднаними ланцюгом, а посередині встановлено металевий хрест із табличкою: «Тут спочивають 13 борців, які полягли в березні 1946 р. за свободу України. Слава героям»⁶. У 1992 р. впорядковано місце поховання полеглих у Вербиці й встановлено металеві хрести, а 1995 р. збудовано величний пам'ятник, що нагадував увічнення УПА в Канаді та США. Біля його основи був напис: «У боротьбі за свободу України у селі Вербиця з різних відділів УПА полягло понад 100 осіб. Вічна їм пам'ять», нижче містилися прізвища всіх загиблих⁷.

Порівняно з попередніми спробами, намагання увічнити пам'ять партизанів УПА на горі Монастир (Любачівський повіт) наразилося на опір місцевої влади. Колишній мешканець села Д.Богуш у січні 1994 р. від імені Об'єднання українців – політичних в'язнів сталінського періоду (ОУ-ПВСП) звернувся до воєводського хранителя пам'яток щодо дозволу на спорудження меморіалу. До звернення додавався проект⁸. Не отримавши після шести місяців очікування відповіді, на початку серпня 1994 р. Д.Богуш розпочав будівництво. 16 вересня районне управління в Любачеві розпорядилося призупинити всі роботи до отримання необхідних документів⁹. А коли їх не буде надано, ініціатор будівництва мав знести пам'ятник. 27 грудня 1995 р. районна прокуратура в Перемишлі подала судовий позов на Д.Богуша, звинувативши його в незаконному спорудженні меморіалу УПА на горі Монастир. У середині березня 1996 р. районний суд у Любачеві постановив, що, згідно зі старим законом про будівельне право, будівництво розпочалося з порушенням норм, за що звинуваченого покарано штрафом у розмірі 400 злотих. Після сплати цієї суми суд визнав, що «справа було завершено правочинно». Натомість у світлі нового закону про будівельне право зазначалося, що «дія, яка інкримінується звинуваченому, не є злочином», і тому суд анулював провадження¹⁰.

Нагромадження проблем із польськими – в Україні та українськими – у Польщі увічненнями намагалися вирішити на міждержавному рівні. У березні 1994 р. у Варшаві було підписано міжурядову угоду про охорону місць пам'яті та спочинку жертв війни і політичних репресій. Обидві сторони зобов'язувалися взаємодіяти у сфері встановлення, упорядкування й належного утримання відповідних місць пам'яті, а також провести ексгумацію останків і гідно їх поховати. Однак ця угода стосувалася міждержавних відносин, а не стосувалася громадян цих держав іншої національності, тобто поляків – в Україні й українців – у Польщі. За основу було

⁵ Гук Б., Козак М., Новосад М., Яремко А. Чужинче, іди і скажи Україні... – С.34, 146–149.

⁶ Там само. – С.19, 100–101.

⁷ Там само. – С.19, 102–104.

⁸ Archiwum Stowarzyszenia Ukraińców – Więźniów Politycznych Okresu Stalinowskiego, Zarząd Główny Stowarzyszenia Ukraińców – Więźniów Politycznych Okresu Stalinowskiego (далі – ASU-WPOS, ZG SU–WPOS). – Pismo SU–WOPS do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemyślu w sprawie o zezwolenie na budowę pomnika z 24 stycznia 1994 r. Див. також: Наше слово. – 1996. – 18 лютого.

⁹ Archiwum Związku Ukraińców w Polsce, Zarząd Główny Związku Ukraińców w Polsce (далі – AZUwP, ZG ZUwP). – Decyzja Urzędu Rejonowego w Lubaczowie o wstrzymaniu prac budowlanych w Monasterzu z 16 września 1994 r.

¹⁰ Гук Б., Козак М., Новосад М., Яремко А. Чужинче, іди і скажи Україні... – С.104–116.

взято принцип, якщо це громадяни держави, то їхня діяльність є внутрішньою справою. Відсутність чіткого законодавчого регулювання спричиняла подальші конфлікти в питаннях увічнення і проблеми для державної влади. Тому виникла нагальна потреба вирішити це питання. 19 вересня 1994 р. відбулася зустріч голови Союзу українців у Польщі Ю.Рейта з генеральним секретарем Ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва (РОПБіМ) А.Шевозніком. Зокрема було порушено актуальні для української громади проблеми щодо місць пам'яті й могил полеглих вояків УНР, УПА, а також налагоджено робочі контакти та зроблено перші кроки в напрямі вирішення цих проблем¹¹.

Згадані перші контакти сповнювали оптимізмом у ситуації, коли хвиля українських увічнень наростала. У жовтні 1994 р. у с. Грушовичі біля Перемишля з ініціативи ОУ-ПВСП відкрито й освячено пам'ятник «Героям Української повстанської армії на Закерзонні». Він являв собою високу арку, увінчану тризубом. На табличці українською мовою було написано: «Слава героям УПА – борцям за свободу України», а також подано назви чотирьох куренів УПА: «Прізви-Беркута», «Коника-Байди», «Залізняка», «Рена». Під пам'ятником у підземній крипті складено землю з місць поховань повстанців. При будівництві не було враховано почуттів польської громади. Тож не дивно, що пам'ятник викликав обурення не лише комбатантських і кресових організацій, але й місцевої влади. Раніше надгробки та пам'ятники увічнювали похованих там осіб, а у цьому випадку без відома власника цвинтаря споруджено пам'ятник, який ушановував цілу формуацію – УПА в Польщі, не отримавши на це згоди. Це погіршило польсько-українські відносини, особливо у цій частині Польщі. Відповідь польської сторони була вже тільки питанням часу, особливо й тому, що пам'ятник установлено без урахування думки місцевих властей і РОПБіМ. Комбатантські організації з Перемишля висловили різкий протест та вимагали його демонтажу.

У цій ситуації перемишльський воевода З.Цюпінський скликав термінову нараду, під час якої акцентувалася увага на необхідності дотримання законності при встановленні українських місць пам'яті. Питання демонтажу монументів не порушувалося, адже це ще більше погіршило б польсько-українські відносини та імідж Польщі у світі. Пам'ятники було встановлено на місці поховань, тому поляки побоювалися за долю польських увічнень в Україні, особливо цвинтарів і меморіалів, присвячених воякам 27-ї Волинської піхотної дивізії АК. Демонтаж у Польщі міг призвести до аналогічних дій щодо польських місць пам'яті в Україні та ймовірних перешкод у спорудженні інших, особливо відновлення Цвинтаря орлят у Львові, відкриття якого польська влада добивалася від моменту виникнення Української держави¹². У відповідь на спорудження пам'ятника у Грушовичах, 10 лютого 1995 р. на прохання перемишльського відділення Товариства увічнення жертв злочину українських націоналістів міська рада прийняла ухвалу про будівництво монумента, «присвяченого жертвам злочинів українських націоналістів у Перемишлі»¹³. Редактор паризької «Культури» Є.Гедройць так прокоментував конфлікт у Грушовичах: «Триває беззмістовна дискусія, що цей пам'ятник встановлено без згоди адміністративних властей. Українці захищаються, що це не пам'ятник, а лише надгробок на цвинтарі. Вже пора забути про братовбивчу боротьбу в минулому. Не слід забувати, що УПА в українців – це легендарні борці за свободу України, а поляки вважають їх бандитами і вбивцями польського населення. Поряд з тим

¹¹ Наше слово. – 1994. – 2 жовтня.

¹² Див.: Дрозд Р. Українці Польщі: погляд на своє минуле (1947–2005). – С.247–300.

¹³ Nowiny. – 1995. – 24–26 lutego.

організуємо урочистості й споруджуємо пам'ятники АК у Литві й Україні, забуваючи, як негативно це сприймається тими спільнотами»¹⁴.

Інформація про пам'ятник з'явилася у центральній¹⁵, регіональній¹⁶ пресі, а також у «Der Spiegel»¹⁷. Питання українських місць пам'яті залунало на всю країну, наголошувалося при цьому, що вони встановлені без згоди влади. Однак ще не було чітких правових норм, які регулювали б це. До того ж не існувало ясності в термінах, як розрізняти, зокрема, надгробок і пам'ятник. Згідно з тлумачним словником польської мови, надгробок – це тривале означення місця вічного спочинку особи у вигляді пам'ятника, плити, таблички з написами. Натомість пам'ятник – скульптурний або скульптурно-архітектурний витвір (статуя, обеліск, плита тощо), споруджений на честь особи або для увічнення події, як також і хрест чи табличка з написом, що встановлюються на могилах¹⁸. Однак за чинним тоді законодавством на цвинтарях, не внесених до реєстру пам'яток, не вимагається дозволу на будівництво «пам'ятників, статуй, капличок й інших подібних об'єктів релігійного культу»¹⁹. До того ж правовим регулюванням охоплювалися винятково випадки спорудження (будівництва) нових пам'ятників у громадських місцях. Не стосувалося це також об'єктів, що вже існували, навіть якби вони ремонтувались або оновлювались. Отримання дозволу на будівництво вимагалось лише для спорудження пам'ятників у громадських місцях²⁰. Таким чином, усе залежало від інтерпретації норм і визначення, чи є це пам'ятником, що встановлюється у громадському місці, чи ні.

Інакше виглядала справа увічнень на цвинтарях, внесених до реєстру пам'яток. Тут уже вимагалось отримання згоди хранителя. Лише ухвалення закону про будівельне право від 7 липня 1994 р. певним чином унормувало ці питання²¹. Відсутність ясності підтверджує і слідство, що його 19 січня 1995 р. розпочало районне відділення поліції в Перемишлі проти Д.Богуша на предмет порушення будівельного права при встановленні монумента УПА. Після допиту свідків і збору доказового матеріалу 20 листопада того року районна прокуратура в Перемишлі постановила анулювати слідство у частині, що стосувалася спорудження 1992–1994 рр. у Грушовичах, Кальникові, Верхраті, Старому Люблинці та Новому Люблинці місць пам'яті УПА з огляду на відсутність складу злочину. Однак вирішено продовжувати слідство проти Д.Богуша щодо встановлення без дозволу на горі Монастир пам'ятника на честь полеглих вояків УПА з огляду на заповідний характер місця²². Ця справа свідчить про те, що українські увічнення мали більше моральний, ніж правовий відтінок. Кресові та комбатантські організації, особливо з Перемишля й Ряшева, а також деякі журналісти та політики, не заглиблюючись в юридичні норми, апріорі визнали тезу про незаконність. Дезінформуючи громадську думку, вони дедалі загострювали конфлікт.

Рішучі протести, резонанс у пресі навколо пам'ятника у Грушовичах спричинили його сплюндрування в ніч із 25 на 26 березня 1995 р. Монумент було вимазано

¹⁴ Див.: Наше слово. – 1995. – 26 лютого.

¹⁵ Rzeczpospolita. – 1994. – 9 listopada; Dziennik Polski. – 1994. – 4 listopada.

¹⁶ Nowiny. – 1994. – 20 października.

¹⁷ Der Spiegel. – 1994. – 31. Oktober.

¹⁸ Див.: [Електронний пецып]: www.sjp.pwn.pl

¹⁹ Zbiory Mirosława Czecha (далі – ZMCz). – Opracowanie Sekretarza Wojewódzkiego KOPWiM w Przemyślu dotyczące upamiętnień ukraińskich w woj. przemyskim z 10 grudnia 1994 r.

²⁰ Ibid. – Stanowisko co do regulacji prawnej i praktyki administracyjnej w sprawach pomników [b.d.].

²¹ Dziennik Ustaw. – 1994. – №89. – Poz.414.

²² ZMCz. – Postanowienie Prokuratury Rejonowej w Przemyślu o częściowe umorzenie śledztwa przeciwko D.Boguszowi z 20 listopada 1995 r.

фарбою, украдено одну з металевих табличок, присвячену куреню «Залізняк», визнаного поляками вбивцею, розкидано вінки. Замість таблички великими літерами написали: «Геть», а на тильному боці з'явилися слова: «Не хочемо пам'ятників злочинцям польського народу». Інформацію про це разом зі знімком було опубліковано на першій шпальті «Нашого слова»²³. Акт вандалізму обурих українську громадськість, що погіршило польсько-українські відносини. Додамо, що випадки руйнування українських місць пам'яті відбувалися й у наступні роки, а пам'ятник у Грушовичах після кількох актів вандалізму за рішенням місцевого вїта в 2017 р. було демонтовано.

Незважаючи на таку гостру реакцію з боку окремих польських середовищ, українська громадськість і надалі прагнула до увічнення своїх полеглих близьких. У лютому 1995 р. з Перемишля прибула група осіб, які завдяки допомозі місцевого мешканця Д.Радоня віднайшли на занедбаному і зруйнованому цвинтарі в Павлокомі місце поховання 366 українських мешканців цього села, що були вбиті 3 квітня 1945 р. загоном АК під керівництвом Ю.Бісса («Вацлав») ²⁴. Після цього у 50-ту річницю злочину розпочалися приготування до релігійного обряду вшанування пам'яті полеглих. Д.Радонь насипав три земляних пагорби й установив на них березові хрести. Він уважав це своїм обов'язком, адже був безпосереднім учасником трагічних подій. Як сам стверджував, уже стояв над ямою і також мав тоді загинути. Урятувало його те, що його батько перед цим був вивезений на схід як поляк. Однак ініціативу Д.Радоня не схвалили інші мешканці. Група місцевих чоловіків зрівняли з землею символічні могили та знищили березові хрести. Незважаючи на це, панахида все ж таки відбулася. 30 квітня 1995 р. на цвинтар у супроводі поліції прибули чотири автобуси з людьми. Було покладено вінки, квіти, запалено лампадки. Молитву за померлими відправили троє греко-католицьких священників. Як стверджували українці, лише присутність поліції запобігла насильству²⁵. 2 серпня 1995 р. невідомі підпалили стодолу на обійсті Д.Радоня²⁶. Протест мешканців виникав із факту підозри українського підпілля у вбивстві в лютому 1945 р. 11 польських жителів цього села, а також через переконання в незаконності українських увічнень. Крім того, хтось виступав проти самих нагадувань про злочин, в якому взяли участь також і місцеві поляки. У наступні роки ситуація змінилася й до сутичок уже не доходило, а жалобні врочистості відбувалися без перешкод. Пам'ятник загиблим у Павлокомі постав лише 2006 р., як і пам'ятник убитим 11 полякам. Обидва монументи відкрили президенти Польщі та України Л.Качинський і В.Ющенко.

Питання місць пам'яті загострювало польсько-українські відносини. Необхідність урегулювання вимагала переговорів СУвП із РОПБім²⁷. 24 червня 1995 р. між ними було укладено угоду, в якій визнавалося, зокрема, що будь-які увічнення на території Республіки Польща повинні відбуватися згідно з чинним законодавством, у повазі до непорушності її кордонів і почуттів польських

²³ Наше слово. – 1995. – 9 квітня.

²⁴ Див.: *Misilo E. Pawłokoma 3 III 1945 r.* – Warszawa, 2006; Павлокома 3 III 1945: Даровано життя, щоб правду розказали / Ред. М.Паньків, С.Мисило. – Warszawa, 2006.

²⁵ Наше слово. – 1995. – 21 і 28 травня.

²⁶ AZUwP, ZG ZUwP. – Informacja ZUwP o nieprawidłowościach w działaniach organów ścigania w trakcie rozpatrywania spraw związanych z przestępstwami i wykroczeniami popełnianymi w przyczyn narodowościowych w województwie przemyskim z [września] 1995 r.

²⁷ *Drozd R. „Przebaczymy i prosimy o przebaczenie”: Związek Ukraińców w Polsce w polsko-ukraińskim dialogu historycznym: Dokumenty z lat 1990–2015.* – Słupsk, 2019. – S.86–87, 108–111, 132–133.

громадян²⁸. Це було принципове питання, адже частина місцевої громадськості сприймала українські пам'ятники як образу почуттів, а навіть гідності. У середині травня 1996 р. між СУвП і РОПБіМ укладено чергову угоду, яка дедалі вноrmовувала справу поховань та увічнень. Однак вона стосувалася вояків української національності, що служили в різних військових формаціях у ХХ ст. та були поховані на території Польщі. Згоди щодо найбільш чутливого питання, а саме вшанування пам'яті загиблих вояків УПА, досягнуто не було. Причиною стала відсутність ретельної історичної оцінки подій 1939–1956 рр., а також відповідних правових норм. Підписанти усвідомлювали, що це стане джерелом подальших конфліктів, тому «постановили вирішити розібратися зі врегулюванням уже існуючих і відомих випадків увічнень, спираючись на чинні правові акти»²⁹. Польська сторона запропонувала, щоб нанесені на надгробках написи звучали так: «Тут поховані, що трагічно загинули в день... Українці – мешканці села... місцевості..., або православні (греко-католики) мешканці села... місцевості... Просять про молитву. Шана їхній пам'яті». Українська сторона не могла прийняти таку пропозицію, оскільки подібний напис, на її думку, не відповідав історичній правді³⁰.

Конфлікт загострювали своїми увічненнями перемишльські кресові та комбатантські організації. У травні 1996 р. у костелі отців кармелітів було відкрито дошку пам'яті польських жертв УПА³¹. Вона мала вигляд орла, крила якого представляли собою контур П Речіпосполитої. На крилі, що символізувало її східні території, було зображено перевернутий тризуб, а нижче вміщено напис: «Невинному польському населенню, по-звірячому вбитому бандами УПА на східних кресах Речіпосполитої в 1942–1946 рр.». Відкриття цієї дошки українська сторона сприйняла як анти-український акт і такий, що зневажає тризуб як офіційний герб Української держави. 2 червня 1996 р. учасники зустрічі української молоді у Варшаві надіслали повідомлення до районної прокуратури в Перемишлі у справі «наруги на території Перемишля над українськими державними й національними символами шляхом розміщення на стінах будинків образливих написів і малюнків, а також нищення майна». Однак слідство було припинено, адже відкриття дошки Об'єднанням пам'яті перемишльських орлят не вважалося протиправним у розумінні норм кримінального кодексу³².

Потреба остаточного врегулювання увічнень, а також тиск із боку Комісії національних та етнічних меншин призвела до підписання 13 серпня 1997 р. РОПБіМ і СУвП чергового протоколу узгодження позицій. Стосувався він найбільш чутливого питання – УПА. «Через відсутність об'єктивної оцінки подій, – читаємо в документі, – що мали місце в польсько-українських відносинах 1939–1956 рр., а також невідкладну потребу вирішення наявних проблем у сфері пошуку й упорядкування могил полеглих, обидві сторони, виходячи з переконання, що кожен, хто загинув у боротьбі чи внаслідок інших збройних дій має непорушне право на гідне поховання, прийняли зразки стандартних написів на могилах полеглих військових відділів УПА: (герб України), полегли (дата, місце), у боротьбі за вільну Україну (ім'я, прізвище, дати народження і смерті)»³³. Також було узгоджено, що нанесені написи загального змісту будуть двомовними, натомість прізвища й імена, а також у

²⁸ AZUwP, ZG ZUwP. – Porozumienie o współpracy pomiędzy ZUwP a ROPWiM z 24 czerwca 1995 r.

²⁹ Drozd R. Związek Ukraińców w Polsce w dokumentach z lat 1990–2005. – Warszawa, 2010. – S.190–192.

³⁰ AZUwP, ZG ZUwP. – Propozycje strony polskiej w sprawie uzgodnień z 11 listopada 1995 r.

³¹ Ibid. – Odpowiedź Ministra Kultury i Sztuki na interpelację posła M.Czecha z 20 kwietnia 1998 r.

³² Ibid. – Postanowienie prokuratora Prokuratury Wojewódzkiej w Przemyślu Pawła Sieka o umorzeniu postępowania w sprawie profanacji godła państwa ukraińskiego z 17 marca 1997 r.

³³ Drozd R. Związek Ukraińców w Polsce... – S.232–233.

випадку відсутності даних – псевдоніми полеглих, розміщені на могилах і братських могилах, а також індивідуальних, що знаходяться поза межами цвинтарів, будуть українською мовою; у разі відсутності особистих даних полеглого нанесений напис на могилі або братській могилі буде враховувати псевдонім полеглого (наприклад: ім'я невідоме «Павленко»); як підтвердження місцезнаходження місць поховання, а також анкетних даних похованих (полеглих) осіб, у випадку відсутності архівної та діловодної документації, можуть слугувати нотаріально підтверджені свідчення свідків. Обидві сторони порозумілися також щодо створення спільної комісії у справі розгляду запитів, що стосуються українських увічнень у Польщі³⁴.

Укладення угоди давало надію на врегулювання спірних питань, особливо вшанування пам'яті полеглих партизанів УПА. Відкрила вона також шлях до вирішення проблеми увічнення на горі Монастир. На зустрічі спільної комісії РОПБіМ і СУВП 6 березня 1998 р. домовилися, що буде опрацьовано нову форму надгробка з подальшим направленням до перемишльського воеводи на необхідні узгодження з відповідними службами й інституціями, а пізніше з РОПБіМ. Ухвалено також зміст напису: «Полегли за вільну Україну. Тут спочивають полегли в ніч з 2 на 3 березня 1945 р. у бою з НКВС у монастирських лісах (прізвища). Перехожий, що стоїш на цій землі, згадай про них у молитві»³⁵. Потім розпочато всю процедуру. РОПБіМ доручила розібрати недобудований пам'ятник, а на його місці встановлено новий, що дуже нагадував проект увічнення, який реалізував раніше Д.Богущ.

Дуже важко вирішувалося питання зі вшануванням пам'яті бійців УПА, котрі загинули під час нападу на Бірчу (Перемишльський повіт) у 1946 р. Його особливістю було й те, що стосувалося воно не лише увічнення місця їх вічного спочинку, як у всіх попередньо описаних випадках, але також проведення ексгумації останків і перепоховання. Це питання характеризувало процес наростання конфлікту, що супроводжувалося взаємними звинуваченнями. У серпні 1991 р. до Головної управи СУВП звернулася А.Байляк-Карванська зі США з проханням віднайти могилу її чоловіка Д.Карванського і 21 вояка УПА, котрі полягли 7 січня 1946 р. під час нападу на гарнізон Війська польського в Бірчі. Тоді тіла всіх загиблих було просто вкинуто до ями й закопано. Прохання переслали до Українського архіву, директор якого Є.Місило взявся за його вирішення. У 1992 р. на підставі усних свідчень він установив місце поховання, яке знаходилося на ділянці місцевого селянина. Власник землі не дав згоди на ініціативу спорудження місця пам'яті у вигляді огороження території та встановлення хреста. Розпочалися пошуки можливостей проведення ексгумації, а також перепоховання останків в іншому місці. Пропонувалося комунальне кладовище в Перемишлі, але після зустрічі з його директором від цієї ідеї відмовилися. Потім звернулись із проханням про згоду на поховання останків вояків УПА на цвинтарі у Станіславчику біля Перемишля. Однак проти виступили мешканці села й місцевий парох. Тож і цей задум реалізувати не вдалося³⁶. У лютому 1995 р. секретар СУВП М.Кертичак звернувся до війта Бірчі щодо згоди на ексгумацію та поховання на недіючому греко-католицькому цвинтарі у Старій Бірчі, а також надіслав листа до РОПБіМ із проектом увічнення. 25 квітня 1995 р. рада гміни Бірча дозволила ексгумацію, натомість «у жодному випадку не погодилася на поховання останків полеглих на території гміни»³⁷. Лише 31 жовтня того року надійшла відповідь від РОПБіМ,

³⁴ Ibid.

³⁵ AZUwP, ZG ZUwP. – Protokół ustaleń Komisji Wspólnej ROPWiM i ZG ZUwP z 6 marca 1998 r.

³⁶ Drodz R. Związek Ukraińców w Polsce... – S.120–122.

³⁷ Ibid. – S.133.

в якій, зокрема, висловлювалася згода на увічнення, одночасно вказувалося на потребу зменшити висоту пам'ятника до 1,5 м, «який зі зрозумілих причин не повинен бути надто пишним і демонстративним», а також рекомендувалося уникати в напису назв підрозділів, псевдонімів і військових звань полеглих. Також запропоновано двомовний напис: «Тут спочивають полегли в бою 7 січня 1946 р. в Бірчі: Михайло Гальо, Дмитро Карванський... (решта прізвищ). Шана їхній пам'яті». Одночасно СУВП було нагадано про необхідність дотримання «всіх передбачених законом формальностей»³⁸. Після цього листа Є.Місила звинуватив А.Пшевозніка у відсутності доброї волі для вирішення проблеми, адже питання не просто затягувалося, але й проявлялося намагання створити нові труднощі³⁹.

Відсутність згоди на поховання на території їміни Бірча вимагала пошуків іншого рішення. 11 грудня 1997 р. в Перемишлі відбулася нарада за участю А.Байляк-Карванської, представників української громадськості, зокрема Є.Місила, та СУВП. Було ухвалено перенести й поховати останки полеглих на військовому цвинтарі в Пикуличах⁴⁰. Натомість 6 березня 1998 р. засідала спільна комісія РОПВіМ і Головної управи СУВП. Удалося узгодити, що ексгумація відбудеться, а також попередньо схвалити проект могили й напис: «Тут спочивають полегли за вільну Україну в Бірчі 7.І.1946 р. (імена, прізвища, дати, місця народження). Шана їхній пам'яті!». Причому напис мав бути двомовним, а прізвища загиблих – українською мовою⁴¹. На цій підставі 10 березня голова СУВП М.Кертичак звернувся до в'їта Бірчі про початок процедури ексгумації⁴². Усупереч домовленостям вона не розпочалася. До того ж українська громада з обуренням сприйняла вміщену у пресі інформацію щодо проведення ексгумаційних робіт у Бірчі, а також про нібито відсутність останків полеглих. Невдоволення посилювалося тим, що нікого із зацікавлених організацій та осіб не було поінформовано про початок робіт⁴³. Підозрювали навіть, що насправді нічого не проводилося, а йшлося лише про закриття всієї справи.

Українці домагалися проведення пошукових робіт за участю своїх представників. Ці старання завершилися успіхом і 25 серпня 1999 р. пошукова група під керівництвом проф. А.Колі віднайшла в Бірчі братську могилу⁴⁴. Тепер потрібно було знайти місце нового поховання останків. Справа ускладнювалася не лише з огляду на негативне ставлення місцевої громадськості в Бірчі та Станіславчику, а й у самому СУВП, незважаючи на попередні домовленості, не було чіткої позиції. Такий стан породжував наступні труднощі. Лише 7 липня 2000 р. останки полеглих перепоховали у двох могилах на військовому цвинтарі в Пикуличах. В одній знаходилися останки з Бірчі, а у другій – розстріляних у Лішній в 1947 р. вояків УПА⁴⁵. На могилах полеглих встановлено два березових хрести з табличками й написом українською мовою: «Тут спочивають українські повстанці, що полягли у боротьбі за незалежну Україну». Релігійна церемонія пройшла без участі офіційних

³⁸ Ibid. – S.152–153.

³⁹ Ibid. – S.154–155.

⁴⁰ AZUwP, ZG ZuWP. – Pismo prezesa ZUwP M.Kertyczaka do sekretarza A.Pzrewoźnika w sprawie miejsca pochówku poległych w Birezy z 19 grudnia 1997 r.

⁴¹ Ibid. – Protokół ustaleń Komisji Wspólnej ROPWiM i ZG ZUwP z 6 marca 1998 r.

⁴² Ibid. – Pismo prezesa M.Kertyczaka do wójta J.Żydownika w sprawie rozpoczęcia ekshumacji z 10 marca 1998 r.

⁴³ Ibid. – Pismo prezesa ZUwP M.Kertyczaka do wojewody podkarpackiego Z.Sieczkosia w sprawie negatywnych tendencji w relacjach z ludnością ukraińską z 15 czerwca 1999 r.

⁴⁴ Наше слово. – 1999. – 12 вересня.

⁴⁵ Останки ексгумовано в 1992 р., до 2000 р. вони зберігалися в установі судової медицини в Ряшеві.

представників влади Польщі та України, що мало відбутися пізніше⁴⁶. Це залежало від завершення робіт на Цвинтарі орлят у Львові.

3 серпня 2000 р. між урядами Польщі й України було підписано протокол стосовно впорядкування меморіалу орлят у Львові та військового кладовища в Пикуличах. Було встановлено обсяги реконструкційних робіт на Цвинтарі орлят, відновлення старих написів і розміщення в центрі таблички з написом польською мовою: «Невідомим польським воякам, що полягли за незалежність Речіпосполитої Польської». Однак питання розміщення скульптур левів не узгодили. Своєю чергою погодилися на розміщення на головному хресті у центрі військового цвинтаря в Пикуличах напису українською мовою: «Борцям за свободу України», а також на могилах похованих із Бірчі й Лішній слів: «Тут спочивають українські повстанці, що полягли за свободу України 7.01.1946 р. в Бірчі» (далі йшли ім'я, прізвище, псевдонім, дата народження), «Тут спочивають українські повстанці, що були страчені за свободу України 22.05.1947 р. в Лішній» (далі ім'я, прізвище, псевдонім, дата народження)⁴⁷. Утім узгоджень, що стосувалися Цвинтаря орлят, не визнала міська рада Львова, що автоматично відкладало офіційні похоронні урочистості на кладовищі в Пикуличах.

Пов'язаність поховання полеглих у Бірчі та розстріляних у Лішній із завершенням робіт на Цвинтарі орлят у Львові виявилася помилкою, адже всілякі непорозуміння з відкриттям львівського меморіалу автоматично відкладала завершення справи увічнення пам'яті полеглих у Бірчі. Це спричинило реакцію ОУ-ПВСП, яке самовільно в 2003 р. встановило на могилах дві надгробні таблички⁴⁸. Оскільки їх було розміщено з порушенням процедур, а їхній зміст не збігався з погодженням, А.Пшевознік звернувся до воеводи, щоб їх демонтували⁴⁹. Самочинне встановлення цих таблиць спричинило черговий непотрібний конфлікт. Їх усунення викликало спротив не тільки організаторів установлення, але й української громади⁵⁰. До цієї проблеми РОПБіМ повернулася у березні 2005 р., що стало результатом прогресу в роботі над офіційним відкриттям відновленого Цвинтаря орлят у Львові. За дорученням А.Пшевозніка було виготовлено дві таблички з написами згідно з попередніми домовленостями. 26 квітня, тобто за два дні до 58-ї річниці акції «Вісла», їх установили⁵¹. Незважаючи на врочисте відкриття Цвинтаря орлят, що відбулося 24 червня 2005 р. у Львові, офіційна церемонія в Пикуличах за участю польської та української сторони так і не відбулася.

Важка, але прогресуюча регуляція українських місць пам'яті в Польщі напевне створювала кращі можливості для реалізації польських увічнень в Україні. Однак тут був потрібен партнер із боку Української держави. У 1999 р. в Україні створили Державну міжвідомчу комісію у справах увічнення пам'яті жертв війни і політичних репресій. Після відповідних консультацій дійшло до підписання спільного протоколу між цією комісією та РОПБіМ, що регулював питання польських увічнень в Україні та українських – у Польщі. Проте підписання цього документа не завершилося переговорами між РОПБіМ та СУВП, як й іншими організаціями українців у Польщі. Відсутність таких перемовин де-факто

⁴⁶ Наше слово. – 2000. – 30 липня.

⁴⁷ Там само. – 30 серпня.

⁴⁸ ASU-WPOS, ZG SU-WPOS. – Звіт голови управи Спілки за період 1999 по 2003 р.

⁴⁹ AZUwP, ZG ZUwP. – Pismo sekretarza A.Przewoźnika do prof. J.Darewycza w sprawie demontażu tablic z 20 grudnia 2004 r.

⁵⁰ AZUwP, ZG ZUwP. – Stanowisko RG ZUwP w sprawie działań administracji państwowej i samorządowej na szkodę społeczności ukraińskiej w Polsce z 20 grudnia 2003 r.

⁵¹ Ibid. – Pismo ROPWiM do prezydenta R.Chomy w sprawie tablic nagrobnych z 19 kwietnia 2005 r.

перекреслила раніше напрацьовані позиції й не те, що не вирішувала проблему українських увічнень у Польщі, а ще більше її загострювала.

Новопосталі українські місця пам'яті викликали гостру критику з боку більшості комбатантсько-кресових і націоналістичних організацій у Польщі. Вони підкреслювали їх нелегітимність, а також нібито «образу польського народу»⁵². Наслідком були численні протести, нищення пам'ятників, а також відкриття меморіалів жертвам УПА. Протидія частини кресових і комбатантських середовищ не змогла перешкодити черговим українським увічненням. Українська громадськість мала вже на той час відповідні юридичні знання та досвід, що полегшувало облаштування нових місць пам'яті. До того ж спостерігалася пасивна позиція місцевих мешканців. Принаймні вже не було настільки виразних протестів, як у попередні роки. Уважалося, що кожен має право на християнську могилу зі встановленим на ній хрестом. Лише комбатантсько-кресові організації з Перемишля та Ряшева й надалі займали непримиренну позицію. Із доступних даних випливає, що впродовж 1990–2000 рр. було здійснено 137 увічнень у вигляді пам'ятників, хрестів або пам'ятних табличок у 108 населених пунктах (причому лише 16 випадків припадало на західні та північні терени Польщі, а також Варшаву, Явожно)⁵³. Таке значне число увічнень, з одного боку, свідчило про жертвну участь української громадськості у цій справі, а з іншого – указувало на принаймні пасивність місцевих поляків (зрозуміло, що за рішучого їх спротиву реалізація задумів була б неможливою, надто в такій кількості).

Таким чином, українська громадськість у Польщі після 1989 р. розпочала реставрацію або встановлення нових місць пам'яті не лише на могилах близьких, але й жертв польсько-українського конфлікту, зокрема учасників українського підпілля. Установлення надгробків чи пам'ятників на похованнях українців, а особливо полеглих вояків УПА, негативно сприймалося частиною місцевої польської громади, зачіпаючи їхні почуття, адже нерідко у протистоянні з українськими повстанцями загинули їхні близькі, а відновлені могили представляли українську сторону жертвою, а не катом. Це суперечило польській оцінці конфлікту, що формувалася крізь призму власних переживань або родинних спогадів. Проведення «акцій» проти українського населення пояснювалося нібито «відплатою», замовчуючи при цьому участь у них знайомих та навіть членів родин. Ускладнювало ситуацію й те, що частина українських місць пам'яті в Польщі постала з порушенням чинного законодавства. Відповідно польська сторона вимагала їх демонтувати. Це, своєю чергою, ускладнювало відновлення польських поховань в Україні.

REFERENCES

1. Drozd, R. (2019). «Przebaczamy i prosimy o przebaczenie»: Związek Ukraińców w Polsce w polsko-ukraińskim dialogu historycznym: Dokumenty z lat 1990–2015. Stupsk. [in Polish].
2. Drozd, R. (2019). *Ukraińsi Polshchi: pohlad na svoje mynule (1947–2005)*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Drozd, R. (2013). *Ukraińcy wobec swojej przeszłości (1947–2005)*. Stupsk; Warszawa. [in Polish].
4. Drozd, R. (2010). *Związek Ukraińców w Polsce w dokumentach z lat 1990–2005*. Warszawa. [in Polish].
5. Halczak, B. (2010). *Ukraińcy (po 1989 r.). Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce po II wojnie światowej*. Kraków. [in Polish].
6. Huk, B., Kozak, M., Novosad, M., Yaremko, A. (2001). *Chuzhynche, idy i skazhy Ukraini: Uvichnennia trahedii Zakerzonnia w 1944–1947 rr.* Peremyshl. [in Ukrainian].
7. Misito, E. (2006). *Pawłokoma 3 III 1945 r.* Warszawa. [in Polish].
8. Pankiv, M., Misylo, Ye. (2006). *Pawłokoma 3 III 1945: Darovano zhyttia, shchob pravdu rozkazaty*. Warszawa. [in Ukrainian].

⁵² Halczak B. *Ukraińcy (po 1989 r.) // Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce po II wojnie światowej / Red. S.Dudry, B.Nitschke. – Kraków, 2010. – S.122.*

⁵³ Гук Б., Козак М., Новосад М., Яремко А. *Чужинче, іди і скажи Україні...* – С.10, 220–229.

Roman Drozd

History Professor,

Pomeranian University

(Slupsk, Poland), roman.drozd@apsl.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0169-7295>

“Conflict of Remembrance”: On the Issue of Honoring the Victims of the Polish-Ukrainian Confrontation of the 1940s in Present-Day Poland

Abstract. The purpose of the research is to present the activities of the Ukrainian minority in Poland which aim to commemorate their loved ones and the victims of the Polish-Ukrainian conflict during World War II and the after-war period. The author also aims to answer the following question: why have the memorials of the Ukrainian minority in Poland met with opposition from a part of the Polish population? **The research methodology.** Research methods available to the historian were applied in the study including criticism of archival and journalistic sources and critical approach to the findings to-day. Statistical, geographical and sociological methods were also used. **The scientific novelty.** The topic has not been a separate purpose of research so far. The findings made by the author enrich the knowledge on the causes of the Polish-Ukrainian conflict concerning Ukrainian memorials in Poland and verify the previous findings. **Conclusions.** After 1989, the Ukrainian community in Poland set about to renovating or building new memorials not only on the graves of their loved ones but also on the graves of the victims of the Polish-Ukrainian conflict. Putting up tombstones or monuments on the graves of murdered Ukrainians, especially members of the Ukrainian Insurgent Army, met with opposition from a part of Polish population as it simply hurt their feelings. Frequently, it was because their loved ones lost their lives from the hands of the Ukrainian Insurgent Army. Moreover, the renovated graves commemorated murdered Ukrainians in the category of victims and not oppressors. It contradicted the Polish view of the conflict which was perceived through their own harm and suffering inflicted by the Ukrainians.

Keywords: Poland, Ukrainians, Polish, memorials, conflict, dialogue.